

4 Postmoderne cultuur en representatie

Rosemarie Buikema, Maaïke Meijer en Anneke Smelik

De blik van meneer Bos als teken

Stel je staat in een supermarkt voor één van de schappen te twijfelen tussen produkt A en produkt B. Terwijl je ogen langs de uitgestalde waar gaan besef je plotseling dat vanaf een kleine afstand de blik van een man op jou is gericht. Hij is gekleed in een donkerblauw pak. Razendsnel gaan er een aantal afwegingen door je heen: verdenkt hij mij van winkeldiefstal? Ken ik die man ergens van? Zit mijn haar niet goed? Loentst hij? Is dit een versiertoe? Deze innerlijke gang langs de mogelijke betekenissen van een lange blik leidt tot een keuze uit een van de vele de mogelijkheden: hé ik ken die man, het is mijn vroegere wiskundeleraar en hij staat zich af te vragen waarvan hij mij ook alweer kent. Op grond van deze constatering bepaal je je reactie. Je doet alsof je niets gemerkt hebt en maakt je uit de voeten of je loopt juist op hem af en zegt: 'Ha, die meneer Bos, long time no see!'

De lange blik van meneer Bos noemen we een *teken*. De na enige afwegingen totstandgekomen constatering dat de blik toebehoort aan een bekende en dat die blik een poging tot herkenning betekent, noemen we de denotatie: de eerste betekenis. Die denotatie, jouw keuze uit de talloze mogelijke betekenissen van een blik, kan leiden tot verdere betekenisgeving binnen een bepaalde context. Meneer Bos was een engerd, dus wegwezen. Die nadere betekenisgeving noemen we de *connotatie*. Jouw weglopen vormt een nieuw teken, dat bij meneer Bos op zijn beurt weer semiosis (betekenisgeving) kan losmaken. Het effect (weglopen) is een nieuw teken dat ontstaat uit de denotatie en connotatie van het teken van de blik die aan meneer Bos bleek toe te behoren. Een blik (teken) zet met andere woorden een reeks van mogelijke betekenissen in gang die

omvattende mensvisie leidde bij Burnier tot een gedeeltelijke afwijzing van het 'neo-feminisme'. Haar afkeer van wat zij consequent 'seks-fascisme' noemt is echter onverminderd van kracht gebleven.

De laatste jaren is Dessaur/Burnier teruggekeerd naar het jodendom. Zij schreef een ontroerend persoonlijk opstel in Lust en Gratie (1993) waarin zij vertelt over de wijze waarop zij de confrontatie met haar persoonlijke geschiedenis als oorlogsslachtoffer en met de collectieve geschiedenis van de Shoah heeft kunnen aangaan.

Andreas Burnier/C.I. Dessaur laat zien hoe een mens vele levens kan hebben binnen één leven. Zij laat zien hoe je kunt veranderen: geen enkele ommekeer hoeft de laatste te zijn. Daarom is zij hier onze Grote Dame, al formuleren wij dat, in haar geval, liever als onze Compaan in Bhoedda, Oude Wijze en Grote Broer.

enigszins wordt begrensd door de referent (de werkelijke meneer Bos) en de connotatie (griezel, wegwezen).

Wanneer je iets als teken opvat, wordt een proces in gang gezet waarbij je denotatie en connotatie(s) kunt onderscheiden. Je kunt nu, aan de hand van het voorbeeld, zelf voorbeelden bedenken van tekens en het proces van betekenisgeving. Een paar aanzetten om je verder op weg te helpen: Ik zie rook. Rook betekent vuur (denotatie). Betekenisgeving in context: mijn huis staat in brand (connotatie). Ik word voorgesteld aan een dame met bruine vingers. Dame rookt (denotatie). Betekenisgeving in context: dame is verslaafd aan nicotine (connotatie). Lopend over de Amsterdamse wallen zie ik zwaar geschminkte dames half ontkleed voor het raam. Deze vrouwen prostitueren zich (denotatie). Betekenisgeving in context: deze vrouwen deugen niet? Deze vrouwen zijn beklagenswaardig? Deze vrouwen moeten gered worden? Deze vrouwen verdienen een eerlijke boterham? Je ziet hoe de mogelijke connotaties afhankelijk zijn zowel van het teken als van de visie en waarden van degene die betekenis geeft.

Er is een leer die zich bezighoudt met het ontstaan en het functioneren van tekens en betekenissen: de semiotiek. De semiotiek systematiseert en expliciteert wat wij als communicerende mensen de hele dag door bewust of onbewust doen. Belangrijke bijdragen aan deze jonge wetenschap zijn geleverd door de taalkundige Ferdinand de Saussure (1857-1913) op wie de Franse semioloog ('tekenkundige') Roland Barthes voortbouwde. Van Barthes (1975) stamt het begrippenpaar denotatie/connotatie, respectievelijk de eerste en volgende betekenistoekenning. Een andere belangrijke grondlegger was de Amerikaanse filosoof Charles Sanders Peirce (1839-1914). Omdat Peirce zijn inzichten indertijd wel op papier zette maar niet publiceerde heeft zijn werk pas de laatste decennia, ook onder feministische semiotica's, de belangstelling gekregen die het verdient. Peirce noemt de toegekende betekenis de *interpretant*. Omdat wij behoefte hebben aan een onderscheid tussen primaire en volgende betekenissen namen we Barthes' terminologie. We hadden ook kunnen spreken van interpretant (1) en interpretant (2), of we hadden kunnen zeggen dat elke interpretant zelf weer een nieuw teken vormt, dat weer tot een volgende interpretant leidt en zo *ad infinitum*. Ook Barthes wees op de eindeloosheid van het betekenisgevende proces.

Peirce heeft benadrukt dat er pas sprake is van een teken als het door iemand als teken wordt herkend. Hij noemt dit basiskennmerk van een teken de *ground*: een conventionele of culturele regel, een code, op grond waarvan een verband kan worden gelegd tussen teken en betekenis. In de mogelijkheden die naar aanleiding van de blik van de man in het warenhuis door ons hoofd gingen, werkten wij achtereenvolgens af: de code met betrekking tot strafbaar of afwijkend gedrag (is deze blik een onder-

zoekende, betrapende blik?); de code die geldt voor menselijk contact, kennen, herkennen, groeten (is deze blik van een bekende?); de code van de uiterlijke verzorging (verwijst deze blik naar goed- of afkeuring van mijn uiterlijk?); de fysiologische codes van het menselijk lichaam (is dit de blik van een glurende man?); de seksuele code (is dit de blik van een verleider?). Het herkennen van een object (of dat nu een blik, een gebaar, een uithangbord, een duistere tekstpassage, een opvallend woord of een geur is) als teken, gebeurt altijd door het gebruik van een set van codes, regels en conventies.

We zijn zo gewend aan dit hele proces van betekenis geven, dat we het voor 99% volstrekt automatisch doen. In bovenstaand voorbeeld moeten we bewust reconstrueren met behulp van welke codes, conventies en regels we een blik tot teken maakten en daar betekenis aan gaven: dat reconstructieproces is aanzienlijk ingewikkelder dan het pragmatisch interpreteren van de lange blik. Wanneer je een duizendpoot zou vragen te demonstreren op welke wijze hij zijn poten coördineert, zou hij vermoedelijk ter plekke struikelen. Niettemin is het in onze westerse beelden- en informatiecultuur uitermate nuttig en zinvol enige vaardigheid te hebben in het reconstrueren van de relatie tussen object of referent, teken, denotatie en connotatie, en code. In Peirciaanse termen: object-teken-interpretant-code.

Wij zijn omringd door een baaiert van tekens, waardoor we ons dagelijks al interpreterend een weg banen. Dat kost ons gewoonlijk weinig moeite. Verreweg de meeste tekens hebben een vaststaande betekenis. Uithangborden, verkeerstekens, pijlen, een mannetje of vrouwtje op de deur van het toilet, stijlen van kleding: het zijn tekens waarvan de betekenis in één oogopslag duidelijk is, resultaten van betekenisgeving die we al zo vaak bliksemsnel hebben voltrokken dat denotatie en connotaties geen resultaat meer zijn van een keuzeprocess, maar van een gewoonte. Die gewoontes maken onderdeel uit van een cultuur. De baaiert van tekens wordt pas problematisch als je in een vreemd land bent, waar je de codes niet kent, en dus de tekens niet als zodanig kunt herkennen en interpreteren zoals de inwoners van dat land dat doen. Zo kost het kinderen ook jaren om de codes van hun cultuur te leren: dat heet 'opvoeding' en socialisatie. Wat wij cultuur noemen is het resultaat van een groot aantal, door gevestigde betekenisgeving gevormde gewoontes. Ook het onderscheid tussen mannen en vrouwen, met alle daarbij behorende connotaties, kun je beschouwen als een semiotische gewoonte. Deze laatste gedachte treffen we aan bij feministische semiotici als Kaja Silverman (1983) en Teresa de Lauretis (1984 en 1987), die sinds de jaren tachtig onderzoeken hoe sekse, het denken in sekse-categorieën en de naar sekse geordende wereld zelf het produkt zijn van betekenisgeving. Zij leggen relaties tussen betekenisgeving, sekse en subjectiviteit. Zij verbinden de semiotiek dan ook met de psychoanalyse, de theorie over het

Vaderborst en (op)voeding

Begin 1993 zagen we overal in Nederland billboards verschijnen, geheel bedekt met de afbeelding van meer dan levensgrote, licht behaarde mannenborst. Ergens in dat ruige decor van schaars begroeide groeven en hellingen waarde een baby rond, een mondje verwachtingsvol naar de tepel gericht. Het tafereel wordt begeleid door de slogan: opvoeden is ook mannenwerk. Het affiche is een uitgave van Emancipatie Bureau Utrecht en onderdeel van een campagne die een paar jaar geleden door de overheid is gestart om de stereotiepe beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid te problematiseren en te doorbreken. Wat op het affiche, naar alle waarschijnlijkheid onbedoeld, echter vooral werd gedemonstreerd is dat clichés worden bevestigd als de betekenis van het begrip moederschap niet eerst wordt doordacht voordat nieuwe voorstellingen van ouderschap worden geëntameerd.

Dit onbedoelde effect van de voorstelling op het affiche is vooral ontstaan door de uiterst onhandige combinatie van woord en beeld. De tekst suggereert dat opvoeding een seksneutrale bezigheid is, een taak uitvoerbaar door vrouwen en mannen. Maar daarover hoeven we niet voorgelicht, dat weten we al. Menig vader, indien aanwezig, spreekt een beslissend woord mee waar het gaat om de voorbereiding van kinderen en pubers op hun toekomst als gewetensvolle en produktieve leden van de samenleving. En worden onze onderwijsinstututen niet van oudsher gedomineerd door mannelijke leerkrachten, schoolhoofden en rectoren? Men kan binnen een confessionele patriarchale context zelfs de overtuiging zijn toegedaan dat opvoeding, in de zin van stichting en vorming, bij uitstek mannenwerk is. De afbeelding van borst met baby suggereert echter dat het de makers van het affiche niet zozeer om dit aspect van de opvoeding is te doen.

De bedoeling van de makers van het affiche is duidelijk te maken dat ook vaders een aandeel kunnen hebben niet zozeer in de opvoeding van, als wel in de zorg voor kinderen. Dit blijkt ook uit andere binnen dezelfde campagne geproduceerde affiches waarop afbeeldingen te zien zijn van een leuke man met wasmand, een leuke man achter het fornuis, een leuke man met kind achterop op weg naar de crèche enzovoort. Uit die plaatjes moet duidelijk worden dat vaders wel degelijk een deel van de zorg op zich kunnen nemen zonder dat zij daarbij aan mannelijkheid inboeten.

De makers van het affiche in kwestie maken echter een belangrijke vergissing wanneer zij suggereren dat ook het 'madonna met kind'-cliché een mannelijke pendant zou kunnen hebben. Wanneer in het kader van de campagne, in de plaats van de moederborst een vaderborst wordt afgebeeld, wordt zorg direct verbonden met borstvoeding. En bij borstvoeding komt het anatomisch verschil tussen de seksen in het spel, een verschil dat nu net niet zo gemakkelijk deelbaar of overdraagbaar is. Een van de inzichten vanuit het feminisme is dat deze anatomische-natuurlijke verbinding van moeder en kind echter geheel los kan staan van sociale arrangementen voor de verzorging van het kind. Het affiche onderstreept daarentegen impliciet, en onbedoeld, dat de natuur de waarheid aan haar kant vindt, en dat mannen dus feitelijk ongeschikt zijn voor de verzorging van hun kinderen.

Door de mythe van het moederschap onbereflecteerd te transformeren naar een plaats- en tijdloos vaderschap laat men alleen de absurde consequenties van verandering zien. In plaats van nieuwe sekseposities mogelijk te maken articuleert het affiche dan ook de onmogelijkheid van het emancipatiestreven van vrouwen en mannen. Omdat een man geen vrouw is, en omdat zorg niet biologisch is gedetermineerd. Een in beeld gebrachte zuigfles had hier wonderen kunnen doen.

Rosemarie Buikema

ontstaan van het geseksualiseerde subject (Zie hoofdstuk 3 *Theoretische kaders*).

Wanneer we ons bij het betekenis toekennen aan tekens niet meer bewust zijn van het keuze-moment uit de vele mogelijke betekenisgevingen is de code (de regel op grond waarvan betekenis wordt toegekend) verstarde. Een bepaald betekenisstelsel is dominant geworden boven andere mogelijke betekenisstelsels en daardoor is de optie van een mogelijke keuze op de achtergrond geraakt. Verreweg de meeste betekenisgevingen in onze cultuur zijn het resultaat van de toepassing van verstarde codes. Die betekenissen zijn 'natuurlijk' en 'vanzelfsprekend' geworden. Meestal is dat uiterst nuttig en geheel onschadelijk. Zoals de duizendpoot bij bewustwording van de complexiteit van zijn handelingen over zijn eigen poten zou struikelen, zo zou de verkeerschaos niet te overzien zijn wanneer weggebruikers de verkeersborden plotseling zouden gaan bekijken als moderne kunstwerken. Soms kan het echter ook heilzaam zijn de verstarde codes die de 'vanzelfsprekende' betekenissen produceren opnieuw onder de loop te nemen. Is het vanzelfsprekend dat prostituees 'niet deugen' dan wel 'gered moeten worden' zoals sommige mensen voetstoots aannemen? Is een vrouw die in een minirok, netkousen en pumps door een donkere steeg loopt er per definitie op uit om verkracht te worden? Zo wijst Postbus 51 jongens erop dat het meisje door wie je wordt uitgenodigd om bij haar nog wat te drinken, daarmee alleen heeft toegezegd iets in te schenken. De connotatie van die invitatie ('vanzelfsprekende' vrijbrief tot seks) is het resultaat van een verstarde en schadelijke code. Net zo problematisch is het wanneer mensen in de tram naar hun tas grijpen zodra er gekleurde Nederlanders binnenkomen, of wanneer ouderen zeer luid en betuttelend worden toegesproken.

Samenvattend kunnen we nu stellen dat een teken op grond van een bepaalde code of conventie naar iets verwijst, iets aanwezig stelt, iets representeert, dat er niet als zodanig is. Bij het ontleden van de betekenis van dit proces concentreren we ons met name op de relatie tussen het teken, de denotatie en de connotaties, waarbij we de connotaties opvatten als de verdergaande betekenisgevingen in een bepaalde context. Voorts bekijken we hoe de connotaties zelf weer tot nieuwe tekens worden. Bij de verdere bestudering van dit proces zullen we ons in dit hoofdstuk beperken tot een speciale categorie tekens, namelijk representaties.

Representaties van sekse en seksueel geweld

Stel dat we niet direct te maken hebben met de blik van een levende meneer in een supermarkt, maar met een foto van een man die naar een vrouw kijkt. Een foto is een afbeelding van iets of iemand. De foto stelt iets voor, is een voorstelling. We noemen dat een *representatie*. Represen-

